

УДК 94(477)»1921/1929»:334

І. А. Фареній

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КООПЕРАЦІЇ ПЕРІОДУ НЕПУ

У статті розглядається ідеологічна ситуація в українській кооперації в період 1920-их років. Зазначається, що на початку десятиліття в лавах кооперації мали сильні позиції ідеологічні течії, які оформилися в дореволюційні часи та добу революції 1917-1920 років. Зокрема, кооператори поділялися за ставленням до питання про незалежність України та економічних і політичних зв'язків з Росією, сильні позиції у кооперативному середовищі мали соціалістичні вподобання.

Із середини 1920-их років спостерігалось зростання прихильності кооперативних працівників до теоретичних позицій правлячої Комуністичної партії. Це відбувалось внаслідок переходу комуністів на позиції кооперативного соціалізму, який сповідувався кооператорами з дорадянським стажем. Водночас партія намагалася видати концепцію кооперативного соціалізму як власний винахід. Крім цього, правляча політична сила взяла курс на просування в керівні структури кооперації своїх представників, що значно посилює її ідеологічні позиції у кооперативному русі.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, кооперативний соціалізм, суспільна думка, ідеологія, нова економічна політика, 1920-і роки, УСРР.

У науковій літературі ідеологія і теорія кооперації періоду 1920-их років, як правило, зводиться до позиції правлячої партії й державної влади. Однак ідейно-теоретичний багаж кооперативного руху передусім складається з поглядів його учасників, які, своєю чергою, визначають поведінку останніх, а з нею і цілі, напрями та завдання кооперативної роботи. Екстраполювання на світогляд широкого загалу кооперативних працівників позицій правлячої політичної сили вважаємо не вповні виправданим, оскільки суспільство епохи 1920-их років не могло не нести в собі попередніх тенденцій, а популярність більшовицької партії не була такою високою, щоб цілком визначати настрої соціуму. Між тим, наукова література з історії кооперації розкриває щонайбільше концепції провідних теоретиків і практиків кооперативної справи, видних учених-економістів. Не ставлячи під сумнів значення поглядів інтелектуальної еліти на кооперативний рух, вважаємо обґрунтованим порушення проблеми ідеологічних настроїв широкого загалу кооперативної громадськості УСРР у період непу. Мету представленої статті бачимо у спробі розкриття цієї складової суспільної думки періоду 1920-их. Не претендуючи на вичерпність у висвітленні порушеної теми,

пропонуємо наблизитися до поглядів і теоретичних переконань та вимушених ідейних маневрів пересічних кооператорів доби непу.

З утвердженням радянської влади та впровадженням нової економічної політики у середовищі кооперативних працівників і далі сповідувалися сформовані в дорадянські часи ідейні вподобання. На початку 1920-их років серед кооперативної громадськості УСРР ще яскраво простежувалися характерні для часів революції погляди на кооперативний рух як шлях до соціалізму та вирішення національного питання. У 1924 році журнал «Сільський господар» з цього приводу зазначав, що в «ідейному відношенні» в «1922 році с.-г. кооперація перебувала на роздоріжжі між старою буржуазною с.-г. кооперацією й новою радянською; причому реставраційні тенденції домінували над соціалістично-революційними. ...Тодішні керовники с.-г. кооперації, в більшості старі кооператори з старими поглядами на суть і завдання кооперації» [1, с. 23]. У звітній документації Полтавської спілки споживчих товариств за 1921-1922 роки вказувалося, що частина інструкторського персоналу спілки «одверто ставилася неприхильно до сучасної кооперативно-економічної політики» [2, с. 55]. Журнал «Коопероване село» зазначав, що «Впродовж 1921-1922 року в с.-г. кооперації працюють лише окремі комуністи, в складі членства с.-г. кооперації переважають заможні кола, на місцях сідають, головним чином, старі ватажки кооперації» [3, с. 29].

При цьому слід зазначити, що напередодні 1920-их, у період революційних подій 1917-1920 років, домінуючі позиції в кооперативній думці посідала соціалістична доктрина, щоправда, не в більшовицькій її версії. Зберігалися на початку 1920-их років також й ідейні тенденції, пов'язані з національно-політичними аспектами кооперативного життя. Кооператори Правобережжя називали своїх лівобережних колег денікінцями, а ті, своєю чергою, правобережників іменували петлюрівцями. Видатний діяч радянської кооперації, член правління всеукраїнського центру сільгоспооперації «Сільський господар» та інших кооперативних установ В. Целларіус за станом на 1922 рік за ідеологічними ознаками виділяв загалом три угруповання кооперативних працівників: «комуністичну фракцію, правобережну – українську націоналістичну групу, та лівобережну – російсько-агрономічну групу» [3, с. 29].

Добрим прикладом ставлення кооперативних кадрів з дореволюційним стажем до пропонованих радянською владою ідеологічних пріоритетів може служити реакція ректора Київського вищого кооперативного технікуму на пропозицію студентів створити в очолюваному ним навчальному закладі комуністичний гурток. Прохання політично активної молоді було категорично відкинуто. Йшов 1922 рік. Але й надалі членів КП(б)У серед студентів та викладачів кооперативного технікуму, а згодом й інституту було дуже мало. Науково-педагогічний склад навчального закладу значною частиною походив з кооперативних діячів та вчених, чиє становлення відбулося в дорадянські часи, і погляди на кооперацію часом відзначалися неабиякою послідовністю. Академік К. Воблій, викладаючи у 1928 році курс з історії та теорії кооперації, поклав у його основу машинописний текст своїх лекцій, прочитаний у Київському комерційному інституті в 1917 році. Серед пропонованих академіком тем були за своїм теоретичним звучанням й такі, що можна сміливо класифікувати як відверто

антибільшовицькі, наприклад: «Кооперативний рух як альтернатива класовій боротьбі» [Див.: 4, с. 67, 76-78].

Між тим, на початковому етапі непу правляча партія ще розглядала кооперацію як форму капіталістичного господарювання і її члени в лавах кооперації проводили відповідну позицію. Однак з часу появи у 1923 році статті В. Леніна «Про Центроспільку та її значення з точки зору непу», більше відому під назвою «Про кооперацію», ставлення партії до кооперативного поступу зазнає змін [5, с. 307-315]. Кооперація стала визнаватися повноцінним, поряд з державним сектором, соціалістичним за характером укладом економіки. Як писав у 1927 році журнал «Коопероване село», «... кооперація, як казав Ленін, ... тотожна з соціалізмом», щоправда, «за умов диктатури пролетаріату» [6, с. 48]. Голова правління всеукраїнського центру сільгоспкооперації О. Одінцов у руслі утверджених у 1920-их роках підходів стверджував, що очолювана ним галузь кооперативної роботи розвивається у якості «форми і методи соціалістичного будівництва» [7, с. 6].

Відкриття соціалістичного ества кооперативного господарювання було великою новацією для теоретичних засад партії більшовиків, але не для історії кооперативної думки. Теорія кооперативного соціалізму, взята на озброєння комуністичною партією в добу непу, мала цілу плеяду авторів зовсім небільшовицького походження – М. Балліна, М. Левитського, М. Туган-Барановського та інших, які розвивали і пропагували свої ідеї в дореволюційну й дорадянську епоху. Проте, більшовицькі стратеги, визнавши роль кооперації у побудові нового суспільного ладу, взяли курс на привласнення її авторства і применшення значення справжніх творців ідеї побудови соціалізму за допомогою кооперативних засад економічного життя. В такому адаптованому до політичної ситуації 1920-их років вигляді вони подавалися кооперативній громадськості для засвоєння. Зокрема, традиційні для кооперативного руху принципи й завдання: розвиток самодіяльності та культурно-просвітницька діяльність – трактувалися як винахід і вимога партії. Журнал «Коопероване село» у 1928 році писав, що відповідно до „завдань, які накреслюють останні постанови партії» необхідно, «щоб зростала ... самодіяльність», а «Кооператор, що не дбає за культурну роботу, порушує заповіт Леніна» [8, с. 13].

Щоправда, до вироблених теоретиками і практиками кооперативного руху постулатів у роки непу були додані й нові концептуальні складові. Передусім підкреслювалася принципова відмінність між кооперацією за «капіталістичного ладу» та кооперацією «за умов диктатури пролетаріату» [6, с. 48]. Як зазначалося в тезах ЦК КП(б)У з нагоди міжнародного дня кооперації, «буржуазна держава» «допускає зріст кооперації до певної межі, доки вона не стає загрозою для крупної буржуазії» [9, с. 34]. Кооперація «капіталістичних країн» «не може боротись з капіталом» і „стає за слухняне знаряддя в руках капіталістів», зазначав у 1928 році журнал «Коопероване село» [8, с. 12-13]. А «Робітничо-селянська держава, навпаки, всіма силами допомагає зросту кооперації», – розказувалося в матеріалах для агітаторів, підготовлених у ЦК КП(б)У і пояснювалося, що кооперація «наближає нас до соціалізму». Вона «є ... одним із видів організацій працюючих й одною з бойових ділянок на фронті соціалістичного будівництва» [9, с. 34]. «Після перемоги пролетаріату», «поруч державної великої промисловости», кооперація набуває ознак соціалістичного способу господарювання. Більш того, вона здатна розв'язувати саме специфічні для УСРР проблеми, зумовлені наявністю в

соціальної структурі її населення великої маси селянства. Кооперація у зв'язку з цим тлумачилася як «єдиний засіб вивести нашу країну з дрібним розпорошеним селянським господарством на шлях соціалістичного будівництва» [8, с. 12-14].

Кооперація також трактувалась як знаряддя класової боротьби і революції. Як тоді мовилося, «тільки кооперація, яка усвідомила свою класову природу, є справжня зброя в руках трудящих у боротьбі з капіталом» [8, с. 12]. Мета кооперації у сфері класової боротьби трудящих мала економічний характер, на неї покладалося завдання витіснення приватновласницької форми господарювання. «... Кооператор спритною боротьбою на фронті внутрішньому, на фронті господарського життя, – зазначав у 1924 році селянський кооперативний журнал «Нова громада», – вибиває день-за-днем, година-за-годиною ґрунт із-під ніг тих, що звикли за капіталістичних умов визискувати чужу працю, легко жити, не працюючи» [10, с. 1]. А ювілейне видання Полтавської спілки споживчих товариств у 1926 році ще колоритніше зазначало, що остання «зогріта допомогою трудових мас, радвладою й партією ... стане непохитним дубом, що... окутає хмарою приватний капітал», ну і «зміє його» [11, с. 37].

А загалом у всіх своїх проявах і напрямках роботи «кооперація, як тоді казали, виконує Ленінський кооперативний план соціалістичного будівництва» [8, с. 13].

У період непу ідейно-теоретичні засади учасників кооперативного руху проходили шлях від попередніх, дореволюційних і революційних, тенденцій кооперативної думки до переходу на ідейні настанови правлячої політичної сили. Ідеологічна ситуація в лавах кооператорів швидко змінювалася, особливо після 1924 року. Того року, у вересні, вийшла постанова ЦК РКП(б) «Про підбір робітників для торговельних, кооперативних і кредитних закладів», яка передбачала повне опанування партією всіх ланок господарського життя [12, с. 71]. Виконання її, очевидно, й зумовило інтенсивне охоплення комуністичною ідеологією кооперативного середовища. Не випадково В. Целларіус, аналізуючи просування партійного впливу на кооперацію, зазначав: «За час од 1921 до 1924 рр. кооперація фактично (це зараз можна визнати одверто) була майже поза полем зору місцевих партійних органів або посідала надзвичайно мале місце в цьому полі, тимчасом, як за 1924-1926 рр. партійне керівництво сильно зросло й зміцнювалося...», і зробив «загальний висновок: партійне керівництво на височині» [13, с. 64].

Загалом просуванню партійного впливу в середовище кооператорів сприяло утвердження в Україні радянської влади та намагання пристосуватися до її умов унаслідок постійних хвиль репресій проти інтелігенції, насичення лав керівних кадрів і апаратів управління кооперативних організацій висуванцями КП(б)У та характерні для кадрових кооператорів соціалістичні орієнтації, симпатії до нової економічної політики й проведення українізації суспільного життя. Джерелом кооперативної думки все більше ставала офіційна ідеологічна доктрина правлячої партії. Творцями змін в ідейних орієнтирах, крім самої влади, стала плеяда кооператорів, серед яких були й ті, що розпочали свою діяльність у дорадянські часи: П. Височанський, П. Мохор, А. Харченко, В. Целларіус. Генераторами ідейних засад радянської кооперації також стали С. Зарудний, О. Лозовий, К. Панченко та інші.

Серед кооператорів продукувалися різні версії ідеологічних новацій у кооперативному русі. Так, відомий аналітик кооперативної справи П. Мохор та

колишній редактор журналу «Кооперативна зоря», що виходив у період революції, А. Харченко пояснювали їх спорідненістю ідеологій української кооперації та радянської влади, трансформацією поглядів кооператорів у бік більшовизму, обстоювали, так би мовити, органічність змін в ідейних настроях кооперативного середовища. Як писав А. Харченко, кооперативна думка «еволюціонувала ... до ... Леніна» [14], і це, за словами П. Мохора, відбулося «цілком логічно, силою об'єктивних умов» [15, с. 52-76]. Водночас видатний кооперативний діяч часів непу, історик кооперативного руху П. Височанський наполягав на тому, що «стара кооперативна ідеологія була зломлена» і «старі» кооператори зовсім одмовились від своєї попередньої ідеології» [16, с. 225-226]. У такому ж руслі пояснював зміни в ідейних орієнтирах В. Целларіус. Щоб максимально підкреслити несумісність ідеологічних позицій дорадянської й радянської кооперації, він стверджував, що «1918 та 1919 роки ... були роками ... існування старої дрібно-буржуазної кооперації», при цьому всеукраїнський центр сільгоспоперації часів революції «Централ», з його точки зору, виражав «послідовну куркулячу ідеологію». «... Ця ідеологія, – продовжував він, – переплітається з виразно націоналістичною ідеологією». А у певній частини кооператорів, що «не підпадала петлюрівському впливові, за словами В. Целларіуса, поглиблюються денікінські настрої» [3, с. 27].

Однак не лише питання про шлях переходу на позиції Комуністичної партії розділяло кооператорів. У широкому кооперативному середовищі, очевидно, існувало чимало недекларованих публічно ідейних орієнтирів, а то і їх відсутність узагалі. Один із працівників Полтавської споживспілки – С. Швагер – у 1926 році зазначав, що «подекуди й тепер» серед його колег є ті, які «вірили, що кооперація веде до соціалізму», а інші «рахували, що в кооперації нічого іншого, крім гарнесенького капіталізму, немає», і «куркульські тенденції оточували значну частину кооперативних кол». А ще «були й чесні громадські робітники, що мало знали про «кооперацію» взагалі». Крім останніх, сучасник згадував і працівників, «що використовували кооперацію, як службове місце» – тобто працювали заради зарплати, й, очевидно, ідеями кооперативного руху як такими просто не переймалися. Загалом п'ять чи шість категорій кооперативних працівників виокремлював цей сучасник з Полтавської споживспілки за їх ставленням до кооперації та радянської влади [див.: 17].

Якщо навіть узяти до уваги свідоме нагнітання автором політичної перестороги щодо «старих кооператорів», як «великих прихильників ... іншого устрою, чим соціалістичне будівництво», то все одно очевидно, що за фасадом декларованих кооперативних ідей та дискусій, пов'язаних з ними, у кооперативній громадськості 1920-их років існувала певна ідейно-теоретична диференціація. Можливо, дійсно, серед кооператорів з соціалістичними переконаннями, як з дорадянським стажем, так і партійно-більшовицького походження з характерними для них підходами до побудови посткапіталістичного ладу, зберігала свої рештки, за термінологією відомого в ті часи кооператора М. Токаревського, й «ліберальна кооперативна інтелігенція» [див.: 18, с. 56]. Проте, останнє, як й існування в 1920-их роках небільшовицьких версій соціалістичного ества кооперативного руху, чимдалі, очевидно, вже не мали практичного значення. Відверто їх обстоювати, зробити дороговказом або хоча б вільно сповідувати, вже було фактично не можливо. Постійне наповнення лав кооперації комуністичним

елементом, посилення контролю влади над інформаційним простором та розростання репресій проти інтелігенції не давали змогу реалізовувати альтернативні чи супутні до вироблених у середовищі КП(б)У ідейно-теоретичні концепції.

У 1920-их роках ідейний зміст кооперативної роботи став цілком залежним від ідейно-теоретичного курсу правлячої партії. Політика репресій, що проводилася радянською владою проти кадрових кооператорів, чиє становлення було пов'язане з дорадянськими часами, остаточно знищила потенційну загрозу відхилення кооперативного руху від ідеологічного курсу РКП(б).

Водночас кооперативна думка часів непу не була позбавлена жвавості, дискусійності навіть у запропонованих владою межах і, очевидно, мала ще чималий потенціал для розвитку. В основі того була адаптованість офіційної концепції кооперативного поступу до її сприйняття кооператорами, широка традиція обговорення питань ідеології й теорії кооперації, закладена ще у дорадянський період, та постреволюційна атмосфера соціального новаторства. Однак ідейна залежність кооперативної громадськості від правлячої партії, з котрих би причин вона не виникла, таїла в собі нездоланну загрозу існуванню кооперативного руху як такого. Вона позбавляла кооператорів самостійності у визначенні своїх ідеологічних прагнень. Зміна на рубежі 1920 – 1930-их років соціально-економічної політики радянської влади застала кооперативну громадськість у стані соціально-психологічної неготовності протистояти їй, що стало однією з причин згортання кооперативного життя як такого.

Список використаних джерел

1. Мохор П. Сільськогосподарська кооперація на Київщині / П. Мохор // Сільський господар. – 1924. – Ч.7. – С. 23-27.
2. Sprawozdania instruktorсько-організаційного відділу Полтавської спілки споживчих товариств за роки 1921 та 1922 (на перше листопада) // Полтавський кооператор. – 1922. – Ч.11. – С. 53-68.
3. Целларіус В. Етапи розвитку с.-г. кооперації на Україні (Спогади, вражіння та підсумки) / В. Целларіус // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 26-32.
4. Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-і рр. ХХ ст.: монографія / Т.В. Оніпко; ВНЗ Укоопспілки „Полт. ун-т економіки і торгівлі». – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 301 с.
5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – Київ: Основи, 1996. – 396 с.
6. Воробйов І. Десятиріччя Жовтня й проблема бідноти в сільськогосподарській кооперації / І. Воробйов // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 47-50.
7. Одінцов О. «Коопероване село» / О. Одінцов // Коопероване село. – 1927. – №1. – С. 6-7.
8. Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів) // Коопероване село. – 1928. – № 11-12. – С. 12-15.
9. До міжнароднього дня кооперації. Тези для агітаторів, затверджені Агітпропом ЦК КП(б)У // Сільський господар. – 1924. – Ч.8. – С. 34-35.
10. Кооперація і шефство в Червоній Армії // Нова громада. – 1924. – Кн. 19. – С.1.
11. Горохівський Г. Нарис розвитку Полтавської спілки споживчих т–в «Райспілки» / Г. Горохівський // Десять років існування Полтавської

- райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 5-37.
12. Аліман М. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920-30 рр. / М. Аліман, Т. Оніпко // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти. – Київ: Ред. г. «Вісті Укопспілки», 1996. – С. 69-76.
 13. Целларіус В. По зборах уповноважених (Мої вражіння) / В. Целларіус // Коопероване село. – 1927. – № 6. – С. 64-66.
 14. Харченко А. «Всякі бувають історії» ... (З приводу статті П. Височанського «Правда про некооператизм дніпросоюзівських мрійників» – «Червоний шлях» ч.10, 1924 р.) / А. Харченко // Червоний шлях. – 1925. – № 5. – С. 92-98.
 15. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор; Смілянський кооперативний технікум. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.
 16. Височанський П. Правда про „некооператизм дніпросоюзівських мрійників» (До праці П. Мохора – «Од Баліна до Леніна») / П. Височанський // Червоний шлях. – 1924. – № 10. – С. 222-227.
 17. Швагер С. [публ. без назви] / С. Швагер // Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 63.
 18. Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств (До 10-ої річниці) / М. Токаревський // Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 56-63.

И. А. Фарений

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ НАСТРОЕНИЯХ В УКРАИНСКОЙ КООПЕРАЦИИ ПЕРИОДА 1920-ЫХ ГОДОВ

В статье рассматривается идеологическая ситуация в украинской кооперации в период 1920-ых годов. Отмечается, что в начале десятилетия в рядах кооперации имели сильные позиции идеологические течения, которые оформились в дореволюционные времена и период революции 1917-1920 годов. В частности, кооператоры делились по отношению к вопросу о независимости Украины, экономических и политических связей с Россией, сильные позиции в кооперативной среде имели социалистические предпочтения.

С середины 1920-ых годов наблюдался рост приверженности кооперативных работников к теоретическим позициям правящей Коммунистической партии. Это произошло вследствие перехода коммунистов на позиции кооперативного социализма, который исповедовался кооператорами с досоветским стажем. Но партия пыталась выдать концепцию кооперативного социализма как собственное изобретение. Кроме этого, правящая политическая сила взяла курс на продвижение в руководящие структуры кооперации своих представителей, что значительно усилило ее идеологические позиции в кооперативном движении.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, кооперативный социализм, общественное мнение, идеология, новая экономическая политика, 1920-ые годы, УССР.

**TO THE PROBLEM OF IDEOLOGICAL TENDENCIES
OF THE UKRAINIAN COOPERATION IN 1920S**

The article is about the problem of ideological situation in the Ukrainian cooperation in 1920s. The author pointed out that at the beginning of the decade the cooperation movement had strong ideological positions that transformed into prerevolutionary and revolutionary events of 1917–1920s. It is noted that cooperators had different opinions on the problem of Ukrainian independence, economic and politic relations with Russia. The author admits that strong positions of cooperative had socialistic tendencies.

Since the mid 1920s the ideological situation considerably changed. It became apparent in sympathy of cooperative workers to the theoretical positions of the Communist Party. Such transformations were provided in the course of conceptual changes in the Communist's vision of socialistic perspective and cooperative socialism that was practiced by the cooperators with Pre–Soviet experience. At the same time the Party tried to provide the concept of cooperative socialism as their personal invention. The Party authorities also provided special personnel policy that reinforced ideological situations of cooperative movement.

The period of transforming the cooperators with Pre–Soviet experience was realized by different ways. Some of cooperators admitted their connection with Bolshevik's ideology and used opportunities to consolidate with it. Other cooperators insisted on the incompatibility of Pre–Soviet views with Communistic ideology and demonstrated fundamental severance with ideological past. The demonstration of loyalty with ruling Party was not completely sincere. It was also caused by the necessity to accommodate with the circumstances of the Soviet power. The author pointed out that the cooperators had their private ideological views.

The conclusion is made that during the 1920s the cooperator's ideological and theoretical dependence on ruling Party formed that meant the loss of ideological independence.

Keywords: *cooperative movement, cooperation, cooperative socialism, public opinion, ideology, new economic policy, 1920s, Ukrainian SSR.*

Надійшла до редакції 23 січня 2015 року

* * *